

MARIE KRČMOVÁ

BRNĚNSKÁ MĚSTSKÁ MLUVA - ODRAZ KONTAKTŮ ETNIK

Obecně můžeme konstatovat, že každé větší město se díky dlouhodobému vývoji stává celkem, kde probíhá kontakt mezi etniky: pokud náhodou nejde o město zcela uměle vytvořené, jde o kontakt mezi autochtonním obyvatelstvem a více méně homogenními skupinami lidí, kteří se do města přistěhovali. Integrovaní role komunity města a skutečnost, že přistěhovalci většinou přicházejí postupně a nevytvářejí společenství uzavřená ani sociálně, ani profesně, je může během jedné dvou generací spojit rodinnými a přátelskými vazbami se starousedlíky natolik, že specifika přestávají být patrna. Tento proces je beze zbytku uskutečňován tam, kde se multietnický celek města formoval na základě etnik patřících jednomu národu a kde je z lingvistického hlediska různost jazykových prostředků charakteristická pro jednotlivé dialekty lidí do města přicházejících překrývána integrujícím působením společného jazyka kulturního, v novějších dobách pak jazykem spisovným zvládnutým např. při školní výuce, jazykem sice aktivně mnohými vrstvami užívaným jen sporadicky, ale pasivně přijímaným, s nímž se mluvčí identifikují jako s reprezentativní formou vlastního vyjadřovacího jazyka.

V Brně začal proces integrace češtiny města jistě již v minulém století v souvislosti s rozvojem brněnského průmyslu a tím i posílením postavení města v regionu. Město samo leží na rozhraní tří podskupin středomoravských nářečí lišících se zřetelně v hláskosloví i tvarosloví a tato nářečí se ještě v minulé generaci aktivně užívala v dnešních českých předměstích Brna. Mluva města, které bylo vytvářeno postupným přičleňováním okolních samostatných obcí, českých i německých, k historickému jádru (jednotlivé etapy proběhly v r. 1850; 1919; 1944; 1960; 1971; 1988), ještě dnes nese zřetelné stopy této různosti (Krčmová, 1975), i když postup integrace mluvy města v průběhu jedné generace zřetelně pokročil (Krčmová, 1992). Nikoli nevýznamný je i jazykový vklad přistěhovalců a lidí v městě přechodně pracujících, kteří se rekrutovali především z obcí na západ a severozápad od Brna. Postupné ustalování mluvy města je odrazem historického vývoje jazykového společenství, které město vytváří, je však – pokud jde o kontakt různých útvarů národního jazyka, analogické jiným velkým regionálním centřům republiky.

Pro Brno minulých staletí je však důležité ještě něco jiného: jeho existence na hranici dvou etnik a dvou národních jazyků, českého a německého (v jeho rakouské variantě). Královské hlavní město Brno, vzniklé r. 1850 připojením nejbližších dělnických předměstí k historickému jádru sevřenému hradbami, navenek vystupovalo jako město německé: německá byla jeho správa, německému živlu se dostávalo jednoznačné podpory ve školství (před 1. světovou válkou vydrží městska správa v Brně 44 mateřských, 33 obecných a 13 měšťanských škol německých, ale jen 10 obecných škol českých, ostatní české školy byly maticí nebo soukromé – viz Brno od pravěku k dnešku, s. 64), také většina spolků byla německá (Altman 1990). Přitom však český živel nebyl zanedbatelný, v r. 1880, kdy se při sčítání lidu poprvé zjišťuje i „obcovací jazyk“¹, hlásí se k Čechům 40% obyvatel tehdejšího Brna. Kromě toho sem za prací docházejí lidé z bližších obcí, vzhledem k národnostnímu složení okolního venkova především Češi. Přistěhovalectví je značné, r. 1990 se např. z 109.346 obyvatel v městě narodilo jen 42.387, domovskou příslušnost má dokonce jen 30.560 osob. (Viz Dějiny Brna 2, s. 22-93.)

Ani jedno z etnik přitom není ve městě cizí, obě existovala v jádru města již ve 13. století a měla své přirozené zázemí i ve venkovském okolí, kde žily jak dialekty českého jazyka plynule spojené s ostatními nářečními oblastmi jihu Moravy, tak dialekty němčiny brněnského jazykového ostrova navazující více méně plynule na dialekty rakouské a bavorské. Živé byly zřejmě i přirozené jazykové vazby na Vídeň jako nejbližší kulturní centrum. V Brně tedy nešlo o pouhý kontakt mezi kultivovanou němčinou vyšších společenských vrstev města, vytvářejících vlastní komunitu, a česky mluvícími vrstvami společensky nižšími, ale i o jazykové kontakty lidí sociálně a společensky rovných. Historikové mluví o tom, že národnostní napětí, tak typické pro Prahu druhé poloviny minulého století, bylo v Brně díky liberální německé správě města slabší, zesílilo až na konci století a vyvrcholilo až v souvislosti s boji o českou univerzitu.

Brno bylo městem převážně dělnickým² a pro tuto sociální vrstvu byly v každodenním životě národnostní otázky přece jen méně závažné. Soudíme tak podle údajů ze sčítání lidu v prvních desetiletích tohoto století. V r. 1910 vlivem nové germanizace klesá podíl Čechů ve městě na 32,7%, v r. 1919 těsně před vznikem Velkého Brna (historické práce nemluví o žádném větším odchodu brněnských Němců do Rakouska po r. 1918) je však najednou Čechů plných 60,9%: zřejmě se respondenti hlásili k národnosti bez plného uvědomění. České vzdělanější vrstvy, spojené v Brně především s okruhem profesorů českého gymnázia (založeno 1866, v 80. letech pak vzniká i česká reálka) a učitelského ústavu (založen 1872) a stojící i u zrodu českých měšťanských spolků, nebyly tak početné, i když jejich postoj k češtině byl velmi aktivní a ve svých důsledcích český živel ve městě dotvořil (např. zakládáním soukromých českých mateřských a obecných škol v jádru města i některých

¹ Pojmem „obcovací jazyk“ je ovšem velmi vágní a v brněnské situaci nemusel odpovídat národnosti respondenta.

² Již v r. 1869 je v Brně z 73.771 obyvatel 18.130 dělníků a 10.828 „sluhů“, připočteme-li k tomu členy jejich domácností včetně dětí, je charakter města jasný. Podobně v r. 1930 bylo ve městě 44,8% všech v povolání činných osob dělníky, dalších 26% tvořili úředníci a zřízenci (viz Dějiny města Brna 2).

předměstíci). Ulice ovšem žila svými starostmi a komunikace tu dlouho probíhala bez ohledu na to, zda je někdo Čech nebo Němec. Pamětníci mluví o hospodách i zábavných podnikcích „v obou zemských jazycích“, které prosperovaly ještě v době první republiky, ale to byl už poslední dozvuk starší situace. Novou vlnu národnostních změn přinesl vývoj za 2. světové války a po ní³.

Ve dvoujazyčném městě musely za této situace oba strukturálně odlišné jazyky na sebe působit. Výsledky vzájemného přizpůsobování jsme schopni zhodnotit až v jeho pozdních důsledcích, neboť starší analýzy nejsou k dispozici. Není to jen vina přezíravého stanoviska k „brněnštině“. Mluva obyvatel měst stála v minulém století, kdy ještě Brno žilo jako celek nezmitaný národnostními rozpory, všeobecně mimo zájem jediného oboru, který se zabýval autentickými jazykovými projevy – dialektologie; pro českou stranu bylo ostatně Brno vnějškově natolik nečeské, že se mu zájem vyhnul úplně (jinak tomu bylo s českými obcemi, dnes předměstími Brna). Brněnská němčina nebyla také, pokud žila na našem území, popsána. Zájem o ni však z německé strany existuje⁴.

My obrátíme pozornost na důsledky koexistence obou jazyků a na zvláštnosti češtiny utvářené v bilingvním prostředí pod vlivem němčiny. Nepůjde nám přitom o barvitou mluvu brněnské „plotny“ a jejich pokračovatelů ani o profesní mluvu řemeslnickou; zajímá nás brněnská čeština běžných lidí, žen pečujících o domácnost a mužů pracujících v továrnách, ale také vrstev vyšších, které se jen postupně národnostně uvědomovaly. O této formě mluvy budeme dále mluvit jako o „starobrněštině“⁵.

Nemáme možnost vrátit se na přelom století, kdy ještě tato mluva plnila svou komunikační funkci. Vyjít můžeme jen z toho, co se zachovalo – z literárních zobrazení, přihlídneme k materiálu Bartošovu (1902) i Svěrákovu (1971), využijeme vlastních záznamů jazyka města prováděných od konce 60. let i u nejstarší generace. Excerptujeme také postupně sběry etnografické. Materiál zatím necháváme v té formě, jak jej zachytily prameny, sjednocujeme jen grafiku *i, í* (tj. vylučujeme grafém *y, ý*, jehož distribuce je výlučně historická).

³ V r. 1940 udává při sčítání lidu německou národnost 22,0% Brňanů, ale do českých škol chodilo v r. 1937-38 plných 85,7% dětí příslušného věku. Natalita Němců byla tedy nižší. Na konci války žilo v Brně kolem 50.000 Němců, po odsunu jich zbylo 1500. Dnes (sčítání lidu 1991) tvoří 464 osob německé národnosti 0,1% obyvatel města.

⁴ Němčiny na Brněnsku se dotkl - především v diachronním aspektu - v široce koncipované studii o němčině na území ČSR E. Schwarz (1934). Ve 30. letech vznikla monografie o hláskosloví jihomoravských německých nářečí (Beraček, 1936), jež zahrnuje i brněnský jazykový ostrov. Práce *Eine Stadt als Vermächtnis. Das Buch deutschen Bräun* (Stuttgart 1958) a sborník studií *Heimatbuch der Brüner deutschen Sprachinsel* (Erbach 1973) vydaný H. Felklem a E. Tömschickem, které cituje Englisch (1992), jsou z valné části překladem prací z 20. let. Materiál (podle Englischových údajů) využívá *Sudetendeutsches Wörterbuch*, který vychází od r. 1988 v Mnichově. Pracuje s ním také *Atlas der sudetendeutschen Umgangssprache* (Beraček, F. J.; Marburk 1970).

⁵ Sirovátka (1992) navrhuje s ohledem na demografické a v důsledku toho i etnografické poměry města odlišovat tři jazyková společenství: prostředí „starobrněštiny“ s dialektovým základem spojeným s německým vlivem; profesní jazyky různých řemesel, kde se navíc uplatnily i profesionalismy; prostředí sociálně omezené „plotny“. Samozřejmě nežila tato společenství zcela izolovaně, takže i v jazyku tu existují kontakty a vzájemné vlivy.

Jde o prameny nestejně úrovně a spolehlivosti. Zdánlivě nevhodnější pramen, literární zobrazení mluvy města, je totiž mimořádně slabý. Brno minulého století nemělo svého autora, brněnští realističtí literáti zobrazovali prostředí venkovské; v tomto století pak mnozí zde působící autoři volili Brno jen jako kulisu a jeho život včetně národnostních problémů popisovali, ale pozornost obraceli k vrstvám vzdělanějším, kde byl příklon ke spisovnému vyjadřování součástí literární stylizace postavy. Proto bylo nutno využít při excerpci románů humoristických a próz vzpomínkových, kam přeče jen něco ze zvláštností brněnské češtiny proniklo. Dialektologické zdroje (Bartoš i Svěrák) také nedostačují, neboť se soustřeďují na venkovské zázemí a nezaznamenávají dostatek lexémů typicky městských.

Slabým pramenem je i existující úzus: „starobrněština“ je běžně hodnocena jako špatná, ošklivá, a i když se objevují ve vzpomínce mluvčích spojených rodinnou tradicí s brněnským městským prostředím, jde o jednotlivé prvky, jednoslovné nebo víceslovné lexémy, nikoli o souvislé texty. Musíme si být vědomi, že takovéto lexémy se nedají hledat cíleným výzkumem, protože pocit „nesprávnosti“ je vpečetěn i do povědomí lidí obecně nepříliš vzdělaných; výrazy proskočí v řeči jen náhodně, zcela nečekaně, a jsou vždy spojeny se specifickou situací, žertem, expresí, někdy i s omluvným „ono se říkalo“, ale zatím jsem se nesetkala se spontánním sdělením „já říkám“. Kromě toho vrstvy, které by mohly být nositeli této varianty mluvy města, už vlastně neexistují – prostředí, kde se jí užívalo, mizelo již koncem minulého století a definitivně zaniklo na počátku první republiky, a to nejen vznikem Velkého Brna, ale i postupnou vědomou identifikací obyvatel města s jedním ze zde existujících etnik – českým, německým, ev. židovským.

Kontakt obou jazyků vedl především ke sblížení jejich artikulační báze nejen v Brně, ale i v širším regionu. Pro brněnské mluvčí je např. charakteristická úzkost vokálů nápadná především u *e* a *i*, typickým rysem je i „pochýlená“ výslovnost *á*, tj. vyslovování této hlásky jako zadnější, což se ve zvuku odrazí zabarvením do *ó*; oba jevy mají paraletu v rakouské němčině a jsou připomínány i pro nářečí brněnského německého jazykového ostrova. Popis německých nářečí regionu operuje s velmi jemnými odstíny znění vokálů, pro naše pozorování je však důležité, že pro jihomoravskou, a tedy i brněnskou němčinu neexistují vokály *ö*, *ü*, *ä*, ale jsou nahrazovány *é*, *í*, ve shodě s mlouvou Čechů.

Hláskové systémy si byly blízké, při přejímání slov se však často vokály i konsonanty obměňovaly (viz dále). Přízvuk se nepřizpůsobuje, slova z němčiny při přejetí získávají vždy český model přízvuku (n. *Be'zirk*, č. '*pectrk* – okres, n. *über'spannt*, č. '*ibršpont* – přepjatý), z češtiny do němčiny zase např. trojslabičné výrazy získávají přízvuk na prostřední slabice ('*koláče* – n. *ko'látschn*, '*palice* – n. *pa'lidsi*). Ve zvukové stavbě, jak je vidět, jde o skutečně vzájemné ovlivnění, nikoli o dominantní pozici jazyka jednoho. Pokud jde o intonaci, nemůžeme říci nic určitého, neboť souvislé projevy Brňanů obou národností z doby, kdy dvojjazyčné prostředí existovalo, nejsou samozřejmě k dispozici.

V gramatické stavbě obou jazyků vzájemné vlivy nenacházíme. Není sice vyloučeno, že by se při bližší analýze nemohly objevit styčné body ve větné stavbě, ale problémem je jejich interpretace: česká i německá brněňština existovala jen ve formě spontánně mluvených projevů (při rozbořech jsme ovšem nuceni vycházet z jejich stylizace) a možné paralely dnešní české či německé brněňštiny jsou daleko spíše odrazem spontánnosti vyjádření než působením jazyka na jazyk.

Spojujícím článkem mezi obyvateli dvojjazyčného města byla slovní zásoba. Obě etnika si pravděpodobně navzájem předávala výrazy týkající se běžných situací. Studie o slovní zásobě brněnské němčiny, kterou máme k dispozici (Englisch, 1992), uvádí takových výrazů 185; jsou mezi nimi především vlastní jména a jen několik slov obecných, najdeme tu i posuny významu německých slov vzniklé pod vlivem češtiny (*Bär pro žáky 5. třídy podle známé české říkanky, jež končí „pátá třída medvědi, protože nic nevědí“*). Nutno však připomenout, že autor studie mohl vycházet jen ze vzpomínkové prózy, která zachytila malou část reality⁶. Lze očekávat, že vliv němčiny posílený i německou školou byl větší než naopak, ale to naši představě o vzájemnosti při jazykovém působení neodporuje. Zde se samozřejmě zaměříme jen na důsledky působení němčiny na češtinu.

Co tedy existuje v povědomí dodnes? Náš soubor „starobrněnských“ výrazů má zatím něco přes 900 položek; nejsou do něj zahrnuta vlastní jména, nevzali jsme v úvahu ani výrazy zachycené pouze ve slovníčcích mluvy „plotny“ nebo „štatlařů“, jež se blíží argotu (Nováček, 1929; Jelínek, 1990). Slova vzniklá českou derivací z jediného kořene nebo hláskové obměny téhož lexému jsou shrnuta do jediného hesla. Z tohoto dosti obsáhlého materiálu je asi polovina obsažena v SSJČ, kde jsou uvedená slova s německými kořeny nebo formovaná německým prostřednictvím hodnocena jako zastaralá, obecná, slangová, expresivní, někdy i nářeční. Zbytek tvoří výrazy, které lze pokládat za skutečně „starobrněnské“. Není vyloučeno, že existovaly i v jiných dvojjazyčných městech, tuto domněnku však zatím nemůžeme prověřit. Slovníček není samozřejmě uzavřený.

Je otázkou, zda je zatím získaný soubor slov velký, nebo malý. Snad je to počet dosti velký, uvážíme-li, že Basic English má 850 slov a že aktivní slovní zásoba středně vzdělané ženy se odhaduje na 5200 slov (Šmilauer, 1972). Frekvence lexémů přejatých z němčiny narůstá s faktem, že se od kořenů bohatě derivovalo zcela ve shodě se systémem češtiny a výrazy se samozřejmě přizpůsobovaly českému morfologickému systému: k výrazu *loncmon* (krajan, n. Landsmann) je tedy i *loncmonka*, k *šaukla* (houpačka, n. Schaukeln) je i *šauklař*, *šauklovat se*, a také jako celek přejaté *šauklpferd* (houpací kuň, n. Schaukelpferd), k *tročna* (klep-

⁶ Dialektologická práce (Beranek, 1936; nejde o práci slovníkového charakteru) uvádí v dokladovém materiálu kromě vlastních jmen i některé běžné obecné výrazy (*šiška* - n. *šiška*, *kapsa* - n. *kapsiks*, *tvárol* - n. *tbárlks*) nebo slova spojená se zemědělskou prací (*trakač* - n. *trakatsch*, *patro* - n. *patřə*, *hrabica* - n. *rawitsə*).

na, z n. tratschen) i *tročovat*, můžeme něco *lifrovat* (posílat, n. liefern), *zalifrovat* i *dolifrovat*, vedle *landkarty* (mapa, n. Landkarte) existuje i *landkartka*, je *mutr* (matka, n. Mutter), *mutra*, *mutrlinka*, k *pedínr* (posluha, n. Bediener) máme i *pedínovačku* a sloveso *pedínovat* apod.

Výrazy přecházely z regionální obměny rakouské němčiny do češtiny, jejíž mluvčí byli z velké části nositeli středomoravského nářečí. V přejímání slov je zajímavé, že jihoněmecké *a*, *á* je (ve shodě s jeho nářečním zabarvením) často přejímáno jako *o*, *ó* (*mochr* – obratný člověk, n. Macher; *lódna* – dopravka, z n. Lade, truhla; *šlóf*, *šlof* – nocležník, z n. Schlaf, spánek), zatímco do němčiny přechází koncové brněnské *a* jako vokál střední a středový (ə), který mohl být vnímán i jako *o* (Hübl, 1990; Englisch, 1992): *baldo* z brněnského *balda*, *hůl*; *Francendo* z brněnského *Francenda*, Francouzská ulice; *katschko* z č. kačka, koruna. Nacházíme tu i monoftong *ó* na místě německého diftongu (*šlóch*, nověji *šlauch* – hadice, n. Schlauch; *hóšus*, nověji *aušus* – kazové zboží, n. Ausschuß; vedle běžnějšího *hausknecht*, *hauzknecht* – podomek, n. Hausknecht je doloženo i *hócknecht*). Neustálená je kvalita přejatých slov – *ibršvunk* i *ibršvunk* (opasek, n. Überschwung), *kindršula* i *kindršula* (mateřská škola, n. Kinderschule), *némlich* i *nemlich* (totiž, n. nämlich) apod. Většinou mizí německé nehlasně *e* – *kšlosen* (vyloučeno, n. geschossen), *kaizeršmorn* i *kaizršmorn* (trhanec, z n. Kaiser+schmoren), *kšvint* (rychle, n. geschwind) .

Jinak vypadá vzájemný vliv v konsonantismu, kde němčina podržela opozici napjatosti u okluzív, zatímco v brněnštině se reflektuje i u přejímání jako vztah znělostní (*pitich* – prosím tě, z n. bitte dich; *priftrégr* – listonoš, n. Briefträger; *ortentlich* – řádně, n. ordentlich); české znělostní rozdílly někdy přecházely do němčiny bez přehodnocení (č. *pletinka* – n. *pletinko*; č. *diňa* – n. *dinjo*, tvrdý klobouk), v německých nářečích jihu Moravy (Beranek, 1936) však najdeme i doklady, kdy došlo k náhradě příznakové (znělé) německou napjatou, tedy opět příznakovou (č. *bič* – n. *peač*, č. *bunda* – n. *punda*, *bunda*). Počáteční německé *k* je interpretováno i jako *kch*: být *na kchost*, *kost* (na stravu, n. Kost), být *kchek*, *kek* (drzý, n. keck), povědomí si však *kch* postupně spojilo s představou o výslovnosti židovské a formy s počátečním *kch* pamětníci spíše odmítají. S přejetím založeným jen na sluchu souvisí značná nevyrovnanost znění výrazů – vedle *hontuch* je i *hantuch* (kapesník, n. Handtuch); *cólamt* i *cólamt* (celní úřad, n. Zollamt); *vosrlajtunk*, *vasrlajtunk*, *vosrlajtuňk* (vodovod, n. Wasserleitung) apod.

Kořeny přejaté z němčiny podléhají běžným změnám zvukové stavby: dierezi – *hanšuchi* i *handšuchi* (rukavice, n. Handschuhe), *haušuchi* (trepy, n. Hausschuhe); epentezi – *šamrle* i *šamrdle* (stolička, n. Schemel); obměnám likvid – *šliziřovat* i *friziřovat* (kadeřit, n. frisieren); *šporhelt* i *šporhert*, *špolhert*, *šporhet*, *špórhet* (sporák, n. Sparherd), *fedr-mesl* (perořízek, n. Federmesser). Že zcela mizí zaokrouhlené vokály, je samozřejmé, nebyly již součástí regionální obměny němčiny: *micna* (čepice, n. Mütze), *ibrcikl*, *ibrcikl* (převlečník, n. Überzieher), *nicht méglich* (není možné, n. nicht möglich), *heklovat* (háčkovat, n. häckeln). Malá

ustálenost formy sledovaných slov naznačuje živost a procesualnost přejímání, výrazy reagovaly na bezprostřední komunikační potřeby a jejich nestabilitnost odpovídala celkově malé ustálenosti běžně mluveného jazyka měst, kterou pozorujeme i dnes. Kromě toho se znění výrazu mohlo sekundárně upravovat podle kultivovanější podoby němčiny, kterou mluvčí poznávali např. ve škole: na to ukazují varianty typu *pánhof*, *bánhof*, *bánhóf* (nádraží, n. Bahnhof; doklady jsou z jediného literárního pramene) nebo obměny *pliftaška*, *přiftaška*, *briftaška*, *brífataška* (pánská peněženka, n. Brieftasche) u jednotlivých uživatelů. Někdy jsou rozdíly dány i odlišnou představou pisatelů nebo mluvčích o nevhodnějším znění výrazu (takto např. kolísá psaní *haus...*, *hauz...*).

Přejaté kořeny slov se zapojují do češtiny po morfologické stránce. Rod se vyjadřuje českými koncovkami – *kochkista* (bedna na dovážení jídel, n. kochen+Kiste), *šlofcimra* (ložnice, n. Schlafzimmer), *voškuchla* (prádelna, n. Waschküche), *kindmédla* (chůva, n. Kindermädel), to *tumrdle* (kolotoč, od n. tummeln – chválat), někdy však rod kolísá: ta *šamrdla* i to *šamrdle*, *šamrle* (nízká stolička, n. Schemmel), ta *štokrdla* i to *štokrdle*, *štokrle* (stolička, n. Stockerl) ten *aportdekl* i ta *aportdekla* (záchodová deska, n. Abort+Deckel), ten *kastl* i ta *kastla* (krabice, n. Kasten). U německých kořenů se také uplatňují české (i středomoravské) přípony – od rauchen je *rauchčit* (kouřit), od sprechen (mluvit) *šprechlít* i *šprechčít*, od zahlen (platit) *cálovat*, *cólovat*, ale i *cálčit*, *cólcít*. Od slovesných základů se samozřejmě tvoří adjektiva (*richten* – *zrichtovaná*, *zřízená*; *prägen* – *viprégovaná*). Výrazy při flexi přejímají regionální koncovky: nemocný má *švindle* (závratě, n. Schwindel), dívka má schozené *štekle* (vysoké podpatky, viz n. Steckelschuhe, boty na vysokém podpatku), pere se ve *voškuchli* (prádelna, n. Waschküche). Jako celek, tj. výraz s jediným přízvukem na první slabice, se v češtině Brna reflektují nejen německé výrazy složené, např. *fajnšmekr* (labužník, n. Feinschmecker), *nachtlajbl*, *nochtlajbl* (noční kabátek, n. Nachtleibel), *glatajs* (náledí, n. Glatteis), ale i sousloví: je *pislbémiš pisldojč* (napůl Čech a napůl Němec, n. bissel böhmisch, bissel deutsch), pozor *fordemkinde* (pozor, neříkej to před dítětem, n. vor dem Kinde), to máš *cumbajšpíl* (například, n. zum Beispiel), je mi to *gancegál* (úplně jedno, n. ganz egal). Ojedinelé jsou doklady „makarónské“ typu spojení „*dé to curik spátki*“ nebo v české interpretaci: a on *mí nic tví nič* povídá (jako by nic, n. mir nichts dir nichts); podej *fluspapír* (savý papír, n. Fliesenpapier), kup *přezbuřt* (vedle prezbuřt; tlačenku, n. Preßwurst).

Z významových okruhů, k nimž výrazy patřily, zaujímal podstatné místo domácí hospodaření a běžný městský život. S jejich změnou odešly do zapomnění výrazy jako *šuplátkastn*, *šuplátkostn* (zásuvková skříň, n. Schubladekasten), *káštechr* (hokynář, n. Kässtecher), oslovení *knéfrau* (milostivá paní, n. gnädige Frau) nebo třeba *špérgeld* (poplatek za otevření domu, n. Sperrgeld). Část slov patřila zároveň do řemeslnické terminologie, a proto je zaslechme i dnes (*kips*, *gips* – sádra; *cólštok* – dřevěný metr; *majzl* – sekáč; *firmajz* – fermež). Nikde, kromě velmi vzácné a pozdní literární stylizace (Horáček, 1938), nemáme však doložen souvislý text

se „starobrněštinou“, jen okřídlené „*hausmajstrová pucovala fotrovi na goňku šláfrok*“ a jeho obměny obíhají jako obraz tohoto jazyka až do našich dní.

Z dochovaných materiálů nejsme schopni určit, zda zachycené lexémy byly na přelomu století pouze tautonymy výrazů českých, zda měly nebo neměly stylistické zabarvení a jak bohatě jimi byla řeč nasycena, skutečností však je, že existovaly v úzu, aniž by je mluvčí chápali jako cizí. Dnes jsou již mimo kontext pro mladé Brňany málo průhledné, a pokud nemají zkušenosti s němčinou nebo si ji představují jen v kultivované formě ve spojení s grafikou, jeví se jako nesrozumitelné. V úzu přetrvávají jednotlivě jako součást rodinné mluvy, vzpomínka na ty, kteří již nejsou mezi námi: kočka je *cimrajn* – čistotná; něco je *eklhast* – odporné; svetr je už hotová *šúfecna* – hadr na boty. Běžně se užívají jen výrazy patřící ke kolokviálnímu slovníku celonárodním, které sice mají návaznost na němčinu, nikoli však na dvojjazyčné prostředí našeho města (*luf-tovat, akorát, furt, sulc, pucovat, zapucovat, opucovat...*, nikoli však příbuzné *pucfrau, uklízečka*).

Brňané a Brňanky užívali, jak jsme již připomněli, takových výrazů v textech založených na gramatickém systému češtiny, zatímco v mluvě brněnských Němců patřila slova s týmiž kořeny do kontextu vybudovaného na regionální podobě jazyka německého. Přesto, pokud vzpomínky neklamou, nevznikaly komunikační problémy – lidé si rozuměli. Domníváme se, že v okruhu běžné denní komunikace diametrální různost gramatických systémů nemusela vadit natolik, jak se nám z dnešního hlediska zdá. Porozumění je při zájmu partnerů komunikace možné, jak víme, i řečí agramatickou, a pokud existuje mezi partnery komunikace blízkost v obsahu vědomí, tj. mají společný okruh představ a zkušeností a postojů k životu, je potřeba přesnosti a dokonalosti vyjádření méně nutná než v komunikaci veřejné nebo dokonce odborné a vědecké – zkrátka běžné denní komunikační situace totožnost jazykových kódů potřebují daleko méně než komunikace kultivovaná. Proto byla brněnská čeština šokující pro návštěvníka města, který neměl v situaci žádnou orientaci, ale vyhovovala Brňanovi, Čechu i Němci, kterému pomáhal jazykový zvyk.

Lze předpokládat, že ve dvojjazyčném městě byli mnozí lidé pasívně bilíngvní, tj. jen jeden z jazyků ovládali aktivně, zatímco druhému v komunikační situaci spolehlivě rozuměli. Na tom nic nemění ani fakt, že populace Čechů dlouhou dobu mohla docházet jen do německé školy⁷. Znalost školní němčiny mohla vyhasínat, tak jako zapomínáme aktivně cizí jazyk vždy tam, kde nemáme příležitost nebo potřebu jej pravidelně aktivně užívat. Lidé si rozuměli vždy, kdy o to měli zájem, kdy byli do interpretace sdělení ochotni vložit část své obecné, i mimojazykové zkušenosti a kdy jim jazyk slouží nejen pro formulování a předávání myšlenek, ale i jako nástroj prostého lidského kontaktu. A tuto funkci

⁷ Bárta-Zahradecký (1912, 1913) upozorňuje, že do německých škol docházely i děti, které nemohly být pro naprostou neznalost němčiny klasifikovány.

byla brněnská čeština minulých generací, ovlivněná v lexiku němčinou, schopna plnit beze zbytku. Pokud by ji neplnila, zanikla by sama, tak jako takřka zmizela z povědomí lidí dnes, kdy je město v podstatě jednojazyčné a němčina se stala jazykem sousedního národa, kterému se sice učíme, ale kterým mluvíme jen za okolností obsahově závažných.

LITERATURA

- ALTMAN, K.: Úloha spolků v sociálním, národnostním a kulturním vývoji Brna. In: Národopisné studie o Brně. Brno 1990, s. 94n.
- BÁRTA-ZAHRADSKÝ, J.: Brno. Národnostní monografie. Plzeň 1913.
- BÁRTA-ZAHRADSKÝ, J.: Německý ostrov brněnský. Zábřeh 1912.
- BARTOS, F., MARŠÍČEK, C.: Líšeň. Brno 1902.
- BERANEK, F. J.: Die Mundarten von Südmähren. Retschenberg 1936.
- Brno od pravěku k dnešku 1. Brno 1959.
- Brno v krásné literatuře. Knihovna J. Mahena. Brno 1991.
- Dějiny města Brna 2. Red. Dřímál, J. Brno 1973.
- ENGLISCH, N.: Zur Stadtsprache der Brünner Deutschen bis zum Jahr 1945 (mit einem kleinen Brünner Sprach- und Kulturschatz im Anhang). In: Leute in der Großstadt. Brno 1992, s. 85n.
- HORÁČEK, J.: Siluety Brna. Vyskov 1938.
- HÜBL, M.: Češi, Slováci a jejich sousedé. Praha 1990.
- JELÍNEK, P.: Statl. Brno 1990.
- KRČMOVÁ, M.: Běžné mluvený jazyk v Brně. Brno 1981.
- KRČMOVÁ, M.: K teritoriálně podmíněné diferenciaci městské mluvy. SPFFBU, A 22-23, 1974-75, s. 59n.
- KRČMOVÁ, M.: Proměny běžné mluveného jazyka velkoměsta. In: Języki slowiańskie wobec współczesnych przemian... Opole 1993, s. 119n.
- Leute in der Großstadt. Brno 1992.
- Národopisné studie o Brně. Brno 1990.
- NOVÁČEK, O.: Brněnská plotna. Brno 1929.
- SIROVÁTKA, O.: Nationalbeziehungen in Brünn aus tschechischer Perspektive. In: Leute in der Großstadt. Brno 1992, s. 13n.
- SCHWARZ, E.: Jazyk německý na území CSR. In: Československá vlastivěda 3. Jazyk. Praha 1934, s. 524n.
- SVĚRÁK, F.: Brněnská mluva. Brno 1971.
- SVĚRÁKOVÁ, B.: U nás v Brně. Brno 1988.
- SMILAUER, V.: Nauka o českém jazyku. Praha, SNP 1972.
- TROST, P.: K slovníku brněnské mluvy. Naše řeč, 56, 1973, s. 182n.

DIE BRÜNNER STADTSPRACHE - WIDERSPIEGELUNG DER KONTAKTE ZWEIER ETHNIKA

In allen großen Städten kommt es zur Verwischung der Dialektunterschiede und so bildet sich nach und nach eine einheitliche Stadtsprache aus. Unterschiedlich können allerdings die Schnelligkeit dieser Integration sowie ihre Ergebnisse sein, die mehr oder weniger vom Charakter des Dialektgebiets abhängig sind, in dem sich eine bestimmte Stadt befindet. So ist z.B. für Brünn interessant, daß die alten Dialektunterschiede bislang in den Randbezirken hervortreten, und zwar nicht nur bei den ältesten Sprechern.

Für diese Stadt ist jedoch auch noch etwas anderes ausschlaggebend: Ihre jahrhundertlange Existenz als zweisprachige Urbanität. Beide Ethnika, das tschechische (mittelmährische) und deutsche (süddeutsche), sind dabei in Brünn schon seit dem 13. Jh. präsent und haben ihr Hinterland in den umliegenden Dörfern. Die führende Stellung der

Deutschen in der Stadtverwaltung prägte Brünns äußeres Antlitz als einer deutschen Stadt. Sie sicherte auch das Überwiegen der deutschen Schulen, konnte hier jedoch das tschechische Element nicht beseitigen, das permanenter Zuzug und vorübergehende Aufenthalte von Arbeitern aus mehrheitlich tschechischer Umgebung stärkten. Das Nationalempfinden der Einwohner, zumeist Arbeiter, hatte sich aber an der letzten Jahrhundertwende noch nicht genügend herauskristallisiert.

Beide Ethnika kommunizierten auf einer und derselben sozialen Ebene, was natürlich zu wechselseitiger Beeinflussung ihrer Sprache führte. Die Ergebnisse der Integrierung waren in der Zeit, als noch das traditionelle tschechisch-deutsche Stadtmilieu (es verschwindet Anfang des 20. Jahrhunderts) existierte, kein Gegenstand linguistischen Interesses. Dies erwacht erst heute auf der deutschen Seite, und von tschechischer Seite ist die vorliegende Studie der erste Beitrag. Die Folgen des Zusammenlebens der beiden Sprachen können wir mittelbar beobachten und bewerten, und zwar auf der Grundlage zahlreicher Darstellungen in der schöngeistigen Literatur, und als Sammlung dessen, was sich im täglichen Gebrauch erhalten hat. Zur Verfügung stehen einzelne Lexeme, nicht aber zusammenhängende authentische Texte.

Gemeinsames Merkmal der Stadtsprache war die Artikulationsbasis (die Enge der Vokale, die hintere Aussprache der niederen Vokale). Weder im Konsonantismus noch in den prosodischen Mitteln ist jedoch unmittelbare Annäherung deutlich genug. Es verändert sich ebenfalls nicht der grammatikalische Bau. Bindeglied wurde der Wortvorrat. Wenn das gewonnene Material nicht trägt, dann kam es zur eindeutig stärkeren Übernahme auf tschechischer Seite.

Unser kleines Wörterbuch enthält einstweilen etwa 400 aus dem Deutschen übernommene Wurzelwörter, die nicht im *Slovník spisovného jazyka českého* (Lexikon der tschechischen Schriftsprache) enthalten sind, weswegen man sie also für lokal merkmallhaft, eben für brünnerisch halten kann. Dabei sind unsere Quellen weder die spezielle Handwerkerterminologie noch das sozial begrenzte „Brünner Platt“ (brněnská plotna). Die Ausdrücke spiegeln das Stadtleben und die unmittelbaren kommunikativen Situationen wider.

Weil die Lexeme aus dem nichtschriftsprachlichen Deutsch ins nichtschriftsprachliche Tschechisch übergingen, weicht oft die Lautung der Wurzelwörter von der Ausgangssprache ab (etwa dt. *a, á* wird oft als *o, ó* interpretiert, manchmal verschiebt sich die Lautung der Konsonanten, häufig begegnen Diphthärese, Epenthese und Metathese). Die Ausdrücke sind kaum verfestigt in der Form, was dem nur gesprochenen Charakter der Sprache entspricht, die sie hervorgebracht hat. In Übereinstimmung mit dem Tschechischen wird von den deutschen Wurzelwörtern abgeleitet, morphologisch gliedern sie sich in den tschechischen Text ein. Es ist offensichtlich, daß es Ausdrücke mit gleichen Wurzeln auch bei den Brünner Deutschen gab. Dort waren sie allerdings Bestandteil von Texten mit deutscher grammatikalischer Struktur. Trotzdem vermochten, wenn die Erinnerung nicht täuscht, die Angehörigen beider Völker miteinander zu kommunizieren. Die Tschechen und Deutschen verstanden durchaus die Sprache des jeweils anderen Ethnikums, obwohl sie diese nicht aktiv benutzten. Im speziellen Stadtmilieu ermöglichte dies ihnen die Bewältigung gemeinsamer kommunikativer Situationen, in denen die Nationalität der Teilnehmer weit weniger ausschlaggebend war, als es vom heutigen Stadtpöbel aus den Anschein haben könnte.